

Світлана Чибирак
(Київ)

**ЗНАЧЕННЯ «ТРУДОВ
ЭТНОГРАФИЧЕСКО-
СТАТИСТИЧЕСКОЙ
ЭКСПЕДИЦИИ В ЗАПАДНО-
РУССКИЙ КРАЙ»
ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО
В ЕТНОГРАФІЧНІЙ НАУЦІ**

Сьогодні жодна етнографічна розвідка не може оминати увагою колосальну працю, здійснену П. Чубинським, яка не втрачає своєї актуальності й донині.

У 1860-х рр. Російське Географічне Товариство (далі – РГТ) задумало спеціальне дослідження Північно-Західного й Південно-Західного країв Росії. Для здійснення цього задуму в Південно-Західному краї Товариство спинилося на кандидатурі П. Чубинського, який на той час досяг значних успіхів у етнографічному й статистичному дослідженні Півночі. У березні 1869 р. його було нагороджено Срібною медаллю РГТ та обрано дійсним членом цього Товариства, а вже в травні вченому доручили керівництво експедицією [4, с. 349].

За планом РГТ, дослідження мало охопити три губернії: Київську, Волинську й Подільську. П. Чубинський розширив географію дослідження Мінською, Гродненською та Люблінською губерніями, а також Сідлецькою й Бессарабською областями [4, с. 349], які були населені українцями, і які українські етнографи до того спеціально не вивчали. Учений із цього приво-

ду писав: «До цього часу... не було майже ніяких етнографічних матеріалів... з Холмської Русі, із Підляшшя.., а з Волині і Поділля було матеріалів мало, тому про населення всіх названих місцевостей не було змоги скласти хоча б приблизного уявлення» [3, с. XII].

Упродовж 1869–1870 рр. відбулося декілька подорожей Південно-Західним краєм. П. Чубинський із п'ятьма помічниками, що виконували його розпорядження, складав і розсилав програми, залучав до роботи інших і, як наголошував О. Пипін, «врешті-решт зібрав матеріали в такій величезній кількості, як це не вдавалося науковим товариствам за багато років» [4, с. 350]. Як зазначав сам П. Чубинський, «у подорожах моїх я намагався не оминати жодного явища народного життя, особливо звертаючи увагу на ті сторони життя, що були найменше досліджені. Так, я скрізь стежив за фонетичними та граматичними особливостями говірки, відмінами в побутовій сфері..., описував обряди..., значення євреїв в краї» [3, с. XIV–XV].

За два роки експедиції було здійснено величезну збирацьку роботу, яка не могла не викликати позитивних відгуків у тогочасній науці. Як писав О. Пипін, «експедиція Чубинського – одна із найважливіших справ, яку тільки було здійснено в нашій етнографії... Чубинський за невеликий час здійснив вагомий збір матеріалу, який може слугувати за типового представника науково-літературної праці й місцевого патріотизму» [4, с. 347, 349]. Навіть подальші дослідження не оминають увагою заслуги П. Чубинського. Так, відомий етнограф М. Сумцов відмічав: «Експедиція Чубинського вийшла надзвичайно корисною для науки і особливо для українознавства. Молода сила і жвавість Чубинського допомогли, що він зробив надзвичайно багато, зібрав такий величезний матеріал, який не могли раніш зібрати цілі наукові товариства за багато літ» [6, с. 11].

Матеріали експедиції було опубліковано в семитомному виданні (дев'ять книг) під назвою: «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные действительным членом

П. П. Чубинским» (далі – «Труды»), що вийшли впродовж 1872–1878 рр. [8–16].

Перший том «Трудов» (1872, 1877 рр.) вийшов у двох випусках. Перший починався передмовою П. Чубинського, а другий – статтею В. Антоновича «Чаклунство». Цей том містить народні вірування, які допомагали зрозуміти народний світогляд, а також прислів'я, загадки та інші тексти, пов'язані з віруваннями. Уявлення, як правило, найтіснішим чином перепліталися з побутовими та громадськими інтересами і ґрунтувалися на вірі людей у можливість активного впливу на природні сили шляхом виконання певних магічних дій. Вдалося записати розповіді про способи лікування худоби. Так, у Проскурівському повіті, коли в корови не було молока, то звинувачували відьму, і вдавалися до магічних дій. Наприклад, брали дуже нагріту підкову та доїли на неї корову, при цьому вірили, що в того, хто вкрав молоко, почнуться сильні шлункові болі, і ця людина зізнається в скоєному. Крім того, існували раціональні поради з народної ветеринарії, наприклад, при здутті в корови рекомендували пробити їй бік та гонити по полю [8, с. 56, 57]. Тут розміщено чимало записів, які дають можливість простежити регіональні особливості світоглядних уявлень українців.

Другий том (1878 р.) [10] охоплює близько трьохсот казок, що були невідомі або маловідомі в тогочасній літературі. П. Чубинський поділив казки на дві групи: міфічного характеру, куди він зараховує казки про зміїв, про Бога, як жінки навчилися шептати, про чортів, Оха, злидні, про відьом, про П'ятницю, Неділю; та побутового характеру – «Про дурня» (близько десятка різних казок), про взаємини між людьми різних національностей і станів: «Руській і мазур», «Кацап та мужик», «Мужик і циган», «Мужик і пан» тощо. До цього тому залучено й різноманітні розповіді, як повчального, так і гумористичного характеру.

Третій том (1872 р.) – «Календар народних звичаїв та обрядів із відповідними піснями» – подає «народний щоденник», тобто обряди та вірування, які стосуються народного життя впродовж року. Народний календар розпочинається днем Св. Василя (1 січня) і П. Чубинський висвітлює звичаєво-обрядові дійства, приурочені до цього свята. Зокрема, наголошує, що гос-

подарі намагалися спрогнозувати врожай, спостерігаючи за погодою, наприклад, «якщо на деревах іній – буде гарний врожай» [11, с. 1]. Дівчата й хлопці цього дня ворожили, щоб дізнатися свою майбутню долю. Вони вірили, що коли під час посівання спіймати парну кількість зерна, то впродовж року знайдуть собі пару. Особливу увагу П. Чубинський приділяє святу Івана Купала. Дослідник перераховує ряд дій, що їх застосовували задля вбереження від злих людей, відьом, які активізуються в цей період. Він описує обряд «Марени» чи «Купайла»: дерева чи палиці, прикрашеної квітами, довкола якої танцюють і співають. На саме свято дівчата ворожать: вибираючи найгарнішу дівчину – «Купайло», спускають у яму, викладену вінками зі свіжих і сухих квітів. Дівчині зав'язують очі і вона роздає вінки дівчатам, що танцюють навколо. Вінок зі свіжих квітів означає щасливий шлюб, із посохлих – нещасливий і бідний. Коли всі вінки роздані, дівчата втікають, щоб «Купайло» не схопив когось, бо тоді ця дівчина не вийде в цьому році заміж. У цей день розцвітає папороть («кочедижник»), яка дає своєму володарю можливість знати все на світі та знайти скарб. П. Чубинський наводить кілька легенд, які пов'язані з пошуками цієї квітки [11, с. 193–198]. У цьому ж томі він подає тексти 587 обрядових пісень та їхніх варіантів, особливу увагу вчений приділяє обжинковим пісням, колядкам і шедрівкам.

Надзвичайно важливим джерелом для вивчення сімейної обрядовості є четвертий том (1877 р.) [12], який присвячено рідинам, хрестинам, весіллю та поховальній обрядовості. Основну частину тому відведено записам весіль із Борисполя та Жданівки Полтавської; Гостомеля Київської; Лугин, Млинова й Полонного Волинської; Колюсиків Подільської; Плотниці й Михалкова Мінської; двох весіль із Гродненської, а також одного з Харківської губернії. До рідильної обрядовості П. Чубинський зарахував прикмети, що стосуються вагітності, акушерські прийоми, обрізання й зав'язування пупа, хрестини, зливки, похрестини, прикмети та повір'я, що стосуються дітей, коліскові пісні, а також ігри, у які грають діти. Поховальні обряди висвітлено меншою мірою.

П'ятий том (1874 р.) [13] увібрав у себе колосальний фольклорний матеріал – піс-

ні про кохання (кохання дівчини, хлопця, щасливе й нещасливе, бідність, боязнь батьків і осуду, розставання, ревності, втрата дівочої честі, відчай, смерть, чари, вбивство) – 827, сімейні пісні (де зображено становище кожного члена родини – сина, доньки та ін., сирітство, одруження, невігідні сторони становища жінки й чоловіка, смерть жінки або чоловіка, становище вдівця чи вдовиці, повторне одруження, бездітне подружжя) – 491, побутові пісні (козацькі, гайдамацькі, рекрутські, чумацькі, п'яницькі, станові, пісні часів кріпацтва та ін.) – 266, жартівливі – 250, та 50 пісень як додаток до першої частини, тобто до пісень про кохання.

Шостий том (1872 р.) був присвячений звичаєвому праву українців. Він включає в себе сільські правничі звичаї та кримінальні й громадянські справи волосних судів, а також статті О. Кістяківського та П. Чубинського, що стосуються нарисів історії волосних судів та їхніх рішень. Обоє вчених дійшли висновку про необхідність удосконалення системи волосних судів, а не їхню ліквідацію. Волосні суди становлять особливу гілку судової влади, яка більшою мірою виражала світобачення народу, його ставлення до провини й покарання, дещо відмінне від кримінального права. Так, крадіжка за кримінальним правом вважається більш тяжким злочином, аніж образа, непокора, бійка. Проте волосні суди частіше видають рішення штрафувати злодіїв, тоді як за образу батьків призначається тілесне покарання [14, с. 15].

На дві частини було поділено сьомий том. Перший випуск (1872 р.) містить етнографічні нариси, присвячені національним меншинам, що проживали на території України, – євреям, полякам, німцям, чехам, циганам, росіянам тощо. Тут подано деякі статистичні дані, наприклад, «у трьох губерніях Південно-Західного краю 750 000 євреїв» [15, с. 176]. Основну увагу звернено на родинні відносини та на звичаєве право цих народів, взаємовідносини між собою та іншими народами. Цікавими є відомості про розлучення євреїв, що, на думку П. Чубинського, зумовлені ранніми шлюбами. Дослідник виокремлює два види розлучень – «позитивні» і «умовні». У першому випадку дається лист про розлучення і після 90 днів з моменту його отримання жінка знову може

побратися. У другому ж – чоловік також надає листа дружині, але з умовою, якщо він не повернеться додому (найчастіше з подорожі) чи помре (при важкій хворобі) до певної дати. Це робили для того, щоб жінка, чоловік якої довгий час не повертався, але підтвердження його смерті не було, не стала агуною, тобто довічною вдовою. У разі смерті чоловіка раніше за дружину, з нею повинен був одружитися його брат, і все майно переходило до нього. Щоб перешкодити цьому, давалося «умовне» розлучення [15, с. 134–142]. П. Чубинський відзначає, що «більша частина євреїв відзначається слабким здоров'ям, що зумовлено такими причинами, як ранні шлюби, бідність, раннє навчання дітей, малопоживна їжа» [15, с. 13]. «Труди» фактично започаткували етнографічне вивчення національних меншин в Україні.

Другий випуск (1877 р.) присвячено українцям; там автор розглядав їхнє житло, одяг, харчування та мову. Подаючи антропологічну характеристику українців, П. Чубинський зазначає, що дані наведено на підставі 1355 анкет, які заповнили рекрутські установи. Недоліками цих матеріалів учений вважає те, що солдатами ставали молоді хлопці, які продовжували рости, що приводило в подальшому до змін антропологічних показників, а також те, що не були включені дані про населення поліських повітів. Так, за результатами анкет, українці «за кольором волосся – 58 % темно-русі, за кольором очей – 49 % сірі» [16, с. 343]. При цьому, зазначаючи, що хоч і переважають сіроокі, а проте «в поняття краси у малорусів входять карі очі й чорні брови» [16, с. 345]. Говорячи про житло, П. Чубинський звертає увагу на курну (поліську) хату, поширену в північній частині Радомишльського, в Овруцькому, північній частині Рівненського, Луцького, Володимирського й Ковельського повітів. Принагідно вчений вказує на різні види цієї будівлі – «в одному і тому ж селі можна зустріти курну хату зі стелею і без, в одній хаті стіни до половини миються, в іншій – підмазуються глиною» [16, с. 389]. Тут-таки подає структуру традиційного харчування. Основну роль відведено борщу як щоденній їжі українців – «без борщу і обід не в обід» [16, с. 438]. П. Чубинський наголошує на особливій ролі польової каші, яку варили під час польових робіт селяни та поїздок по сіль чумаки. Подає й рецепт

приготування цієї страви: «наливають в казанок води, кладуть м'ясо й сіль..., додають незначну кількість гречаної чи пшеничної крупи; коли каша готова, затирають її салом із цибулею. У піст м'ясо замінюють сушеною таранькою, а сало – пісним маслом» [16, с. 439]. Наведено статистичні дані та деякі відомості про економічне становище селян-власників.

М. Сумцов зазначав, що «коли в 1878 р. вийшли останні томи “Трудов”, можна було сказати, що Чубинський незадовго до смерті діждав багатих жнив, і що зібрані ним копи жита вже зажовтіли Україною» [6, с. 13].

У 1873 р. РГТ присудило П. Чубинському Золоту медаль за статистично-етнографічну експедицію та за зібрані матеріали [4, с. 352]. Ще одну Золоту медаль за «Труды» вчений отримав у 1875 р. на Міжнародному конгресі в Парижі. Оцінили заслуги П. Чубинського й у Санкт-Петербурзі, де йому присудили Уваровську премію. Отриманню цієї відзнаки передували рецензії «Трудов» відомими вченими – академіками І. Срезневським та О. Веселовським.

І. Срезневський, зокрема, відзначив, що «величезний збірник праць експедиції включає в себе матеріали та дослідження, зібрані П. Чубинським у такій кількості..., що поряд з іншими різноманітними збірниками, що стосуються того ж краю, він повинен посісти перше місце» [5, с. 162].

О. Веселовський наголосив, що «перед такою величезною роботою, яка відкрила науці масу нових даних, руки критика повинні опуститися сором'язливо..., у праці, що вимагала стільки зусиль і часу і яка стільки збрала матеріалу, не можуть не зустрітися незначні промахи та недопрацювання» [1, с. 169].

За систематизацію матеріалів, зібраних П. Чубинським, відповідали М. Костомаров та П. Гільтебрандт. Звичайно ж, намагання систематизувати таку величезну кількість записів за такий короткий час є справа досить важка і здійснити її не завжди вдається. На цю проблему звертали увагу вже дослідники кінця ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, М. Сумцов зауважував, що М. Драгоманов «гостро висловився проти Чубинського за систематику повір'їв та пісень, назвав надані розділи змісту “чудасями та нелогічностями”, але цей докір не такий вже важкий, при дуже

багатим змісті, і навіть суворий Драгоманов мусів признати, що збірник Чубинського рідке, а либонь поодиноке в нашій літературі видання багатством і неоднорідністю матеріалу» [6, с. 12].

Позитивні відгуки про це дослідження не припинялися впродовж кількох десятиліть. Майже за півстоліття після виходу «Трудов» М. Сумцов напише: «після Чубинського з української етнографії з'явилися цінні праці..., але жодна за повнотою і різносторонністю, за внутрішнім багатством змісту не може замінити “Труды” Чубинського, які як раніше, так і тепер залишаються найбільш капітальним досягненням української етнографії» [7, с. 33]. Учений також відзначав величезну роль праць П. Чубинського у справі національного виховання: «Для всякого українця, що шукає національної свідомості, “Труды” повинні бути настільною книгою і покрасою усякої української книгарні» [6, с. 12].

«Труды» П. Чубинського спонукали до праць багатьох етнографів, фольклористів, краєзнавців, усіх небайдужих до національної культури. Однак той невеликий наклад, яким вони були видані, уже наприкінці ХІХ ст. робив ці праці малодоступними. «Наразі будь-який етнограф і діалектолог, незважаючи на те, що це праця не нова, – писав В. Камінський, – не може працювати продуктивно, не ознайомившись із капітальними, об'ємними за матеріалом та цікавими за змістом працями Чубинського..., у яких поставлено всі детальні питання, складено план, і водночас показано його виконання, оскільки це було потрібно для ілюстрації поставлених питань. На жаль, ці праці є рідкістю, і на це варто було б звернути серйозну увагу» [2, с. 11, 12].

Як бачимо, уже тоді вчені наголошували на необхідності перевидання зазначених праць, однак ця проблема існує і понині. За здійснення цього проекту взявся Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, який уже підготував до друку факсимільне видання «Трудов» П. Чубинського.

1. Веселовский А. Н. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный Отдел: Материалы и иссле-

- дования, собранные д. чл. П. П. Чубинским, 7 томов // Оттиск «Отчета о двадцать втором присуждении наград графа Уварова». – С.Пб., 1880. – С. 167–230.
2. Каминский В. А. Этнографическое изучение Волыни и важнейшие вопросы ее этнографии в настоящее время // Записки общества истории, филологии и права при Варшавском университете. – Варшава, 1912. – Вып. 6. – С. 79–135.
  3. Общее предисловие к материалам и исследованиям, собранным П. П. Чубинским // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – С.Пб., 1872. – Т. 1. – С. XI–XX.
  4. Пытин А. Н. История русской этнографии. – С.Пб., 1891. – Т. 3: Этнография малорусская.
  5. Срезневский И. И. Замечания по поводу сочинения: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный Отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским, С.Пб 1872–1878 // Оттиск «22 присуждения наград графа Уварова». – С.Пб., 1880. – С. 162–166.
  6. Сумцов М. Діячі українського фольклору. (З XIX т. Сборника Харьковского историко-филологического общества). – Х., 1910.
  7. Сумцов Н. Ф. Памяти П. П. Чубинского // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 31–33.
  8. Труды этнографическо-статистической экспедиции... – С.Пб., 1872. – Т. 1. – Вып. 1: Верования и суеверия малорусского народа.
  9. Труды этнографическо-статистической экспедиции... – С.Пб., 1877. – Т. 1. – Вып. 2.: Пословицы и загадки. – С. 229–468.
  10. Труды этнографическо-статистической экспедиции... – С.Пб., 1878. – Т. 2: Сказки.
  11. Труды этнографическо-статистической экспедиции... – С.Пб., 1872. – Т. 3: Обычай и обряды по временам года.
  12. Труды этнографическо-статистической экспедиции... – С.Пб., 1877. – Т. 4: Песни обрядовые.
  13. Труды этнографическо-статистической экспедиции... – С.Пб., 1874. – Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные.
  14. Труды этнографическо-статистической экспедиции... – С.Пб., 1872. – Т. 6: Народные юридические обычаи по решениям волостных судов.
  15. Труды этнографическо-статистической экспедиции... – С.Пб., 1872. – Т. 7. – Вып. 1: Евреи юго-западного края. Поляки Юго-Западного края.
  16. Труды этнографическо-статистической экспедиции... – С.Пб., 1877. – Т. 7. – Вып. 2: Малороссы Юго-Западного края. – С. 339–609.